

CSAPODY MIKLÓS

## PÁSKÁNDI ERDÉLYE, AVAGY A LÉTEZÉS SOK POMPÁS ITALA

■ A húsz éve halott Páskándi Géza csak egy volt az '56 ürügyén lefogott, elítélt, bebörtönzött, rabmunkára hurcolt erdélyi magyar tízezrek közül. Páskándi Géza mégis csak egy volt, démonian gazdag, izzó tehetségével, a régi görögök napsütötte nyugalmával, bölcsességével, olykor kéken fölsistergő magasfeszültségű hangulataival. Az értelem és az „erős logika” hűvös szenvedélyének föl-föllávázó indulatával, figyelmes érzékenységevel, máskor ellentmondást nem tűrő fejedelmi kinyilatkoztatásával. Egy volt az Istent küszködve kereső, hozzá mindig visszatérő, „hitre termett” kálvinizmusával, mélyen átélt, fájdalmasan derülátó magyarságával, tűzhányó modernségével, tomboló formabontásával és burjánzó formaalkotásával. Egy volt varázsos, túlradó, máskor morózus társasági kellemével és komorságával, azzal a vulkanikus töltésű, vele született ember-és írószereppel, amit vállalt és viselt. „Jó őseim, szüleim épp ilyennek formáltak és áldott szülőföldem, a Partium s nevelővárosom, Szatmár – ilyené alkotott.”<sup>1</sup> Úgy lehetett lírikusa, elbeszélője, színpadra állítója a zavaros tejként összefutott Közép-Európának, hogy nem csupán megkínlódta, hanem kitartóan végig is gondolta. Nemcsak versben, novellában, drámai színpadon, hanem esszében és tanulmányban, emlékiratban is, valamint „besorolhatatlan” (kell-e mindent műfajfiókokba tuszkolni?) írásainak dzsungeltelevényű, ám rendezett „labirintjában”. A maga „jóra való nacionalizmusával” örök szenvedője maradt Trianonnak, azután Párizsnak, kiútkeresője a zaklatott Kárpát-medence, a küszködő magyarság, a züllött Balkán és (nemcsak *A sírbrlókban*) Homodzszeneszkü elvtárs abszurd valóságának. A létezés gyorsírója és szerkesztője volt (ha már egyszer „az ember rekonstruáló és restauráló állat”), az anyanyelv játékos, új-rateremtője. Egy abszurdoid európai, az aggodalmas magyar, aki az egész magyar kultúrára kiterjesztette Erdély szellemét és hagyományait. Azok közé a legnagyobb, legműveltebb magyar írók közé tartozott, akik nemcsak műveikben kínálták az „üzenetet”, hanem, mint ráadás ingyen lakomát, vallomások, magyarázatok hosszú sorában hagyták hátra „párhuzamos életművüket” is: mű és élet saját értelmezését.

Mű és élet, „létstiliztikai obligó”, a létezés elixírje, színe és visszája Páskándi számára mindig Erdély maradt. Régi rabtársának, Müller Frigyesnek, akkor már Názáret főrbibijának írta: „Tornyok, kazamaták. A lét katakombái. Hagymakupolás tornyok. Bizantinusok. Balkániaiak. És puritán kereszték Erdély útjain. És betlehemi csillagos és kakasos templomok tornyai. Íme, az én áldott és átkozott világom, amely az írás kényszerét váltja ki belőlem. Ezt kell előásnom szülőföldemből. Szülőföldemet országomból. Országomat hazámból. Hazámat Európából, Európát a Glóbusz földjéből és ezt a sárgolyóbist a világegyeteméből... Lelkemből a lelkeket s a lelket. A nyelvet. A minden nyelveket. Kevert, öröklött vérünk – az ágak – labirintját. A vér sok termő friss hajtását. Áldott legyen a gyümölcsük.”<sup>2</sup> A költő, az elbeszélő áldott-átkozott világa minden nyelvek közül Páskándi által természetesen magyarul szólalt meg. „Mert bár mindig rártartí voltam s vagyok erdélyi mivoltomra – örökké magyar írónak, egyetemes *magyar* írónak akartam tudni s nevezni magam. Már csak hívságból is. Tán ez sem tetszett némeleknek ott s itt. Az álalázat, álköszszolgálat bajnokának. Nos, részemről volt ebben felkapaszkodás, feltörekvési vágy is. De *kitörési* mindenképpen. Viszont egyebet nem tehettem. A természet s a természetem ellen. De tán ez úgyben is mélyen magamba néztem. Vajon akkor is olyan büszke volnék erdélyi mivoltomra, ha nem tudnám, hogy Transsylvania a magyar történelem, szellemiség, irodalom, művészet, tudomány nagyjainak egészen tetemes százalékát adta a minden magyaroknak? Tehát akkor is, ha *nem volna mire büszkének lennem?* Aligha. Mint ahogy nem volnék büszke arra sem, ha

szüleim tolvajok lettek volna, velejég hazug, szembebazudós emberek. Tán akkor is emlegetném őket némi melegséggel, de semmiképp sem volnék büszke rájuk. Viszont aki derék szüléim képét lerombolná bennem – az elöttem meg ne álljon többé! Még akkor sem, ha részint igaza volna, mert hiszen apám-anyám sem hibátlanok, nekik is voltak megalkuvásaik. Hát akkor, aki a nemzeti történelmem jobbik-rosszabbik képét rombolná le bennem! Sokat emlegetett jóra való nacionalizmusom még a családi példákön is izmosodhatott hát. Úgy értem: megszülethetett bennem is egy család-nemzet analógiapáros. Rég leírtam: ha nem tudnám, az anyám nekem mi minden jót jelent – nem érteném meg, a másik ember miért szereti úgy az anyját. Nevetséges, ingerlő tény volna. Ha nekem nincs nemzetem, amelyet *alapjában* becsülök – azt sem érthetném meg, mások miért szeretik nemzetiségüket?<sup>73</sup> Azt is tudta, mert „a nemzetiségi együttélés arra intett és okított, hogy a rendszereket és a nációkat csakis a saját nyelvükön, sajátos jelrendszerükön *belül* és *alapján* kell és lehet – hivatkozással – ígéretekre vagy akár csupán méltányossági kötelezettségeikre figyelmeztetni, legalábbis ha célunk nem valami távoli, homályos, megfoghatatlan ügy, hanem a gyors, a közvetlen segítség. A beavatkozás.”<sup>74</sup> Páskándi a hagyományt a Kant categoricus imperativusa szerinti „fő erkölcsi parancsolat” legfontosabb összetevőjének tartotta. „A hármastengely, tengelyköteg: létfenntartás, fajfenntartás, hagyományfenntartás, ami az észjárás fenntartása is. S a háromban középtűt épp a hagyomány van. E nélkül csonka a másik kettő. Nem is lehetséges. Mert ebben helyezkedik el a már említett istenéhség és istennel való beteljesülés. A hagyomány (tradíció) hatalmas tapasztalatköteg, tudásnyaláb, ami főként épp a lét- és fajfenntartás módusait őrzi.”<sup>75</sup>

A Szatmárnémetiből (Nagy Satuból) érkezett fiatal költőt Kolozsváron „emelték ki” (nem a káderesek, hanem a Szekuritáté); „ezerkilencszázötvenhatnak kellett eljőnnie, hogy megtapasztaljam először s igazából: mit jelent, ha a *mások bátorsága* fölzsabadít engem.”<sup>76</sup> 1957-től a bölcsészkar helyett a szamosújvári börtönben és a Duna-delta egyik kényszermunkatáborában töltött hat évet. „Cellába rohanó verőlegények, meg a többi. Akit s ahol éppen értek. Céljuk a teljes, általános megfélemlítés. Hogy még a szabadság színét, ízét is feledtesse a vér íze és színe... [...] Kint a deltában (Duna), a kényszermunkán más volt a helyzet. Ott – szinte akkurátusan – mindig megokolták a veréseket. Például: nem teljesítetted az embertelen normát. A munkacsoportból – lévén legfiatalabb – engem választottak. Ez már a ráció munkája volt, nem bízták a véletlenre a dolgot. A bűnbak az ősi társadalmakban mindig az ifjú állat. Ott persze más okból, mint itt. Itt: ez kibírja, s egyben a példastatuálás megrémíti a többieket, az idősebbeket. Nota bene: az ismertebb írók közül is engem választottak, azt hiszem, nemcsak tettem is, '56-os írásaim alapján, de ifjú, »magányos farkas« létem ellenére is, jóllehet nagyon is társasági ember voltam.”<sup>77</sup> 1963-ban szabadult. A rejtélyes, rossz emlékű O. úr így bocsátotta el: „Azt hiszem, tudja: arról, ami bent történt, amit hallott, látott, soha senkinek nem beszélhet. [...] Akkor még sem én, sem O. úr nem sejtettük, hogy az én lojális, fegyelmezett rábólintásom egy *elkötelezettség* vállalása volt, csak hogy nem az állam s a szervek felé, hanem egy új irodalmi stílus tekintetében. Ha úgy tetszik: egy létstilisztikai obligó vállalása. Hogy ezután írásaimban az »egyenes beszéd«-től majd a képes beszéd, az abszurd, a parabola, allegória, fabula, groteszk és egyéb szimbólumok vegyék át a stafétabotot.”<sup>78</sup> És persze az abszurdoid, Páskándi saját „menekülési útja”, hiszen „ha Dürrenmatt ír – teszem azt – parabolát, csodálatos szabadságú írás... ha valaki Kolozsvárott vagy Szegeden, Pésten – az először is »nyugatmajmoló«, sanda szellemű csempész, miegymás. Ha a dél-amerikai író nyúl népe mítoszaihoz – világgraszoló, zseniális. Ha ezt én teszem: provincializmus, vicinalitás. Ezért is kellett kitalálnom az abszurdoid fogalmat később ('70 körül), hogy megmeneküljek az ideológiai keresztre vagy stílszerűbben: ötágú csillagra feszítéstől, noha ez végül mégse egészen sikerült. Megmagyaráztam akkor: az abszurdoid filozófiailag nem azonos az abszurdal (értsd: a »nyugatival«), sőt nem is filozófia. (Holott persze az abszurdoid is az volt).”<sup>79</sup> Mit értett Páskándi az abszurdoid filozófiai alapvetésén? Kifejtette már *Az eb olykor emeli lábát* bevezetőjében: „Az a fajta színház, amelyet én szeretnék, nem abszurd, inkább abszurdoid. Az abszurd jelenség a képtelenség, észellenesség, a véletlenek uralma ott van a világban, a múltban, a jelenben, sőt a jövőendő történetében is, mint fájó, eszünket bontó lehetőség. Ezt a jelenséget szeretném a legpontosabban körülírni, mert szeretem a pontosság esztétikai kategória. Én nem igenlem az abszurdot, nem is kerget

kilátástalanságba, de tudomásul veszem azt is, hogy egyetlen fegyverem van ellene: a precizitás, az értelem indulata.”

1966-ban költözhetett Bukarestből ismét Kolozsvárra, aztán nemcsak szeretett, haláláig óvott Erdélye maradt meg neki – 1974-től saját Budapestje is lett, „életének akadémiája”. Mindig is „az egész történelmi hazát” tartotta anyaországnak, mégsem ezért akart elmenni, hanem mert mennie kellett. Amint „kedves rabbikámnak”, Müllernek írta, „Azt mondtam: ha engem még egyszer letartóztatnak, akkor nektek, magyar származású kommunistáknak óhatatlanul állást kell foglalnotok ellenem vagy mellettem. Az nem lenne jó, ha ellenem fordulnátok, mert akkor a magyarság leköpné benneteket. Az sem lenne jó, ha mellettem voksolnátok, mert akkor az állam, a párt rúgna ki benneteket. Mi tehát a legegyszerűbb dolog? Ha megszabadultok tőlem. Végül nem kis konspirációval, de sikerült áttelepülnöm Magyarországra és később a családot is magam után hozatom. Neked megvallo, drága barátom, hogy voltak gyanakvók, közböbcsök, irigy szemmel nézők az itteniek között. Lelkileg fölkészültem erre, természetesen, nem gyermekként jöttem át. Egyetlen irodalmi klikkba, csoportba, társulásba – leszámítva az írószövetséget – nem tartoztam és tartozom. A magyarság mint önmegvallás az egyetlen szempont: ha azt mondja valaki, hogy magyar vagyok, akkor az magyar. Az anyanyelv, vagyis a szellemnek, a történelmi emlékezetnek, a történelmi együvé tartozás tudatának az emléke és vállalása tart össze bennünket, nem pedig valamilyen faji vagy mit tudom én, milyen marhaság, abszurditás.”<sup>10</sup>

Amit Pestre magával vitt, nem lapos úti batyu volt, hanem a még '56-ban bezűzött *Piros madárral*, a *Holdbumerággal* (1966) és az *Úvegekkel* (1968), *Az eb olykor emeli lábát* (1970), a *Tű foka* (1972), *A vegytisztító becsülete* (1973) és a *Beavatkozás* (1974) kötetivel, a Kolozsváron bemutatott nagy történelmi drámákkal: egy Erdéllyel gazdagon rakott vonatszerelvény. Erdély ugyanis Páskándi számára „földrajzi-történelmi-gazdasági és (persze) lelki táj. Európa földjén. [...] ha azt mondjuk, Erdély – ezt természetesen szóval, fogalommal, kifejezéssel, elvontabbakkal is helyettesíthetjük: az egyszer már birtokolt, de most elveszett dolog; a sosem birtokolt, de most meglévő; a múlt gravitációs ereje; a jövő ígérettartalma; vágyak történelmi konvergencia-pontja stb. E fogalmakkal s így Erdéllyel is – minden nép a maga némileg sajátos históriai útján mindig találkozik. Képesség, módszer, látószög, észjárás kérdése, hogy ami helyi (lokális, provinciális), azt milyen – akár ontológiai, lételméleti – magasságokba emeljük föl. Erdély tehát százszorta több, mint Erdély. De még ha csak ennyi lenne is...”<sup>11</sup> Mivel e százszorta többet Páskándi mindig a kulturális-történelmi tények, a racionális gondolat, az erkölcs és az érzellem gazdag komplexitásában látta, Erdély-szemlélete is az átélt teljesség szemlélése volt. Kós Károlyról szólva felidézte: „Egyik színművemben Apáczai Csere János azt mondja egy tiszteletesnek: nem vagyok én kiválasztott, csak alkalmas. A kiválasztottat segíti az isten, nekem pedig magamon kell segítenem. Kós Károly is mondhatta volna. Ő és ők a legnagyobbat cselekedték. *Lélekmentők* voltak.”<sup>12</sup> Az *Erdélyi Helikon*ról úgy vélte, hogy Bánffy, Áprily, Kuncz és a többiek erdélyi európai folyóirata „a magyar kultúra egységes és folytatandó tradícióját hirdette, s ebben a transzszilvanista szín körülbélül olyan volt, mint az önálló fejedelemség idején a princepek aggályai. Olykor nem fogadták el a magyar koronát, mert úgy vélték, a fejedelmi pozícióból jobban tudnak küzdeni az egységért, s különben a korona a pápától is való, ők pedig reformátusok voltak. Természetesen az erdélyiségnek eme *realis* képe sohasem konveniált nem csupán a román uralkodóknak, hanem olykor még bizonyos magyarországi »pártvezéreknek« sem, hiszen egy másik érdekszféra szolgálói voltak. Mit sugall hát egy folyóirat neve? Az Erdélyi Helikoné mindenképp a nem-megosztást, a magyar értékkiválasztást: a magyarság mint etnikum és szellem egységét és folytonosságát. Rálátni a minden magyarokra, akárhol élnek is.”<sup>13</sup>

Pesten sajátos köztes állapotában olyan magaslati pontról szemlélte egyfelől Magyarországot, másfelől saját magyarságát, erdélyiségét és európaiságát, ahonnan tisztán és élesen látott. „Büszke is voltam egy időben – ez is hiábavaló hiúság –, hogy én olyasmiket is meg tudtam írni, nemcsak Pesten, Romániában is, még előbb, amit még a Nyugatra ízöttek és szököttek vagy az önkéntes számkivetettségben élők némelyike sem... Részint azért, mert a távollét, a distancia szabadsága növeli ugyan a rálátást, tárgyilagosságot, de az egyszeri élmény hamvát is eltünteti, meg aztán – s ez a fontosabb: nem látják az árnyalatokat a messzeség miatt. A kínos mindennapi életet. E távolságot én –

miközben »helyben« éltem – művi úton szereztem meg: a parabola, a fabula, a groteszk stilizáció, az abszurd és az abszurdoid vagy éppen a szürreális által.<sup>14</sup> Budapesten, bárha „beengedték”, sőt áttelepedésében többen segítették Illyés Gyulától a barátokon át „sok tisztesseges, magyar érzelmű pártemberig” – tartottak tőle, az „irodalompolitikában” és a szekértáborokban igyekeztek vele óvatosan, kesztyűs kézzel bánni. „Nem áltatom magam. Akarva-akaratlan itt már pusztá megjelenéssel is azt demonstráltam, *ami igaz is: Magyarország az élehető élet* dolgában nagyon előreszaladt a többi népi demokráciákhoz képest. Ami szinte kizárólag 1956 mementójának köszönhető.) Felbukkanásom így »dicséret« volt a rezsimre nézvést. Talán – példátlanul – én voltam az első elismerten magyar politikai menekült, legalábbis »nevesebb«, exponáltabb, akit Magyarország »testvérországból« befogadott, *persze betartatván vélem a játékszabályokat, amiket be is akartam tartani*. Jelesül azt, hogy átvetelemnek nem politikai, hanem magánszínezetet adok (házasság). Ez volt a védőszínem. Újfént a létstilizatika. Ebbe az is beletartozott, hogy itt is a »*megettévedt, de jó szándékú, világnézetiünkön belüli*« kategóriájúnak kellett kiadnom magam. Így, ahogy mondom. Minden kertelés nélkül. Persze én sejtettem, hogy ők sejtene, vagy tán tudnak is rólam mindent.<sup>15</sup>

Kisvártatva mégis meglelte „a közlésnek azokat a csatornáit, amelyek számomra a legtermészetesebbek: egy olyan szimbólumrendszert, képes beszédet, közvetett nyelvet, amely a groteszkhez, a parabolisztikus ábrázoláshoz, de a történelmi drámához is kapcsolódik, amellyel pontosan el tudom mondani a véleményemet a világról.<sup>16</sup> Ezt a világot is racionálisan látta: „Ne feledjük: nekem nemcsak '56 s talán nem elég csendesen megvallott magyarságom volt »politikai púp« a hátamon, hanem még stiláris ízlésem ügyében is akadtak bakalódásaim, noha az én szememben a nemzeti irodalom *minden irányzata* nemes hagyomány volt, ha egyszer bizonyított. Én sose vettem komolyan az úgynevezett »népi-urbánus« megkülönböztetést, az igazság az, hogy mindkettő mögött ugyanazt az osztályokban – mindegy, hogy más osztályokban – gondolkodó ideológiát szimatoltam. Én pedig *integráló* nemzeti állásponton voltam, börtönöm után pláne. Engem ott [Erdélyben] inkább avantgárd írónak tartottak (igaz, főként történelmi drámáim megjelenéséig), s csak Pesten kezdtek egyértelműen nemzetiek mondani. Annak persze más oka is volt, hogy én itt avantgárd »arcomat« homályba vontam (nem pusztán: történelmi s napi kereslet s kínálat ügye!). Erdélyben azt akartam: az avantgárd irányzatokat magyar közvetítéssel és értelmezésben kapják a fiatalabb művészek, értelmiségiek, a nézők, olvasók, ne pedig többségi nyelven, tálalásban. Itt ez már nem volt »aktuális«, legalábbis azt hittem, hogy nem az. A »magyarul fejlett európainak lenni, nem lemaradni semmiről« igazolhatóan régi elvem volt tehát.<sup>17</sup> Végso soron „Erdélyben én némiképp a legmodernebbnek (vagy egyiküknek) számítottam, ami azt vonzaná: »ez *urbánus*«. De életem mégis egyebet sugallhat. Talán hogy »*népi*«. Nem akartam belemenni valami esztelenítő labirintusba, ahol megkerülnék és kiúttalanság várna. Vagy: kijut ugyan a labirintusból, de beleőrül. Nekem annyira egy volt (s ma is az) a nemzet, hogy ezeket a – némileg szociálisan, vagyis marxista-gyanúsán osztályozó szempontokat fel se fogtam igazából. Erdélyben. Ott én ellenzékinek számítottam, de itt higgycé csak, hogy reformista vagyok. Mit bánom én, csak végre dolgozni tudjak – akkora munkaszomjával jöttem ki a börtönből és ide át is...<sup>18</sup>

Az a minden asszociatív burjánzása és játékossága, látszólagos bonyolultsága ellenére logikusan rendezett, drámaian súlyos filozófiai világgép, melynek tengelyében a trianoni és az '56-os magyarság sorsa áll, minden művében megjelent. Lételméleti töprengései, publicisztikája, leletmentő-kísérletező művei a '80-as évek derekán lassanként új történelmi helyzetet észleltek. Ennek az új állapotnak három oka bizonyosan volt. Mindenekelőtt a Homodzszeneszkú-diktatúra elszabadult tombolása, az erdélyi magyarságot fenyegető veszély fokozódása. Másodsor a sem a végleg vesztesre álló „létező szocializmus”, sem az elszakított magyarság ügyét tovább megkerülni nem tudó, mind bizonytalanabb, a rendszerkritikára zavarodott agresszivitással felelő magyar politikai vezetés kapkodása. És végül a magyarországi (akkor még nem tudtuk, hogy bár elhúzódó, de immár végleges) politikai válság és az új európai, világpolitikai összefüggések. E három tényező Páskándi számára is különös helyzetet teremtett. Azon a magaslati ponton, ahová őt mitizált „avantgárd-historikus” erdélyisége, '56-os múltja, európai magyarsága, életbölcssége, világfelfogása és életműve helyezte, az erdélyi és magyarországi válság kettős nyomása egyszerre töltötte el kétségbeesett kiáb-

rándultsággal, a jóslatai beteljesülése fölötti keserű aggodalommal, egyszerismind reménnyel, a munkabírását felfokozó aktivitással. 1988-ban megírta *A sírablókat*, 1989 karácsonyán bekövetkezett a megjövendőlt bukás. „*A nemzeti homogenitás hamis tudata, céltudata lelki rák*, amely pusztulásba dönt. A kóros burjánzástól nem tud menekülni sem a román többség, sem a kisebbségi magyar. (Ahogy *A sírablók* című regényben is mindezt először leírtam e tájon.)”<sup>19</sup> A mű párdarabja, második kötete, a *Szekusok* című „gyógyregény” (terápiómán) már csak jóval szerzője halála után jelent meg.<sup>20</sup>

Monumentális életművéhez az építőmester számos „bejáratot” mutat. K. Jakab Antalt idézve mondhatjuk: megépítette az epika (az egymásutániság), a dráma (az egyidejűség) és a líra (az időtlenség) megannyi kapuját. Minden kapun nem kilenc zár, hanem sokkal több látszik, ezeket pedig nemcsak egy, hanem szinte bármelyik kulcs nyitja. Kérdés persze, miért kéne óvni Páskándi művét saját utókorától, miért kéne kulcsokat keresni hozzá, amikor ott van (?) a polcon, ott van a számítógépben, a Digitális Akadémián? Úgy tűnik, az utókor önmagát óvja nemcsak a művektől, hanem főként a tanulságoktól. Pedig ha évfordulókon a fakuló közös emlékek fegyőreként nemcsak hatalmas rozsdás kulcskarikáinkat csörgetnénk, könnyebb volna megjegyezni nemcsak azt, amit eddig felidézünk, hanem azt is, amit Páskándi másfél évtizede írt le éppen a *Korunk*-ban, ahonnan rálátni minden magyarokra. Bár nemzeti történelmünk ismeretében (?) ezt minden magyarok Páskándi Erdély-látása és a *Korunk* nélkül is tudhatnák, az író néhány akkori mondata mai palackposta: „*idült* gyűlöletet sohasem tápláltam etnikumok, vallások, esztétikai ízléskultúrák ellen. Szociális rétegek vagy nemi ízlések ellen. Ez részint *erdélyi* »öröklöttségeim« legjobb eredménye, másrészt *történeveim is* támogatták. Ott »bent« láthattam: bármely etnikumon, valláson, szociális osztályon, rétegen belül vannak kiváló és minden kritikán aluli egyedek. Persze ez nem jelenti, hogy nem munkál vagy munkált bennem tartós düh soha! Ez viszont *nem eloszlathatatlan gyűlölet, csupán mulandó harag*. Kibeszélni őszintén, pontosan, mélyen – igen! De ki beszél ki? Kik a »kibeszélés«, a »kidialogizálás« képviselői? Ez itt a kérdés. A művészet pedig úgy segítheti a *katartikus élményt*, hogy semmit el nem hallgatva nagyon *ármyalatosan* beszél. A múlt haragoknak tehát – *igen*. Az gyűlöletnek – *történelmi nem!* Csak így lehetünk büntelének e tájakon mi, valamennyien, akik ugyan nem tudjuk még: megváltozik-e a haragtól, a dühtől az anyatej íze, vegyi összetétele, hosszú időre legalábbis, de azt igen: miként az anyatej után megkóstoljuk a létezés sok más pompás italát – ugyanúgy keressük a megértés alakjait. Annak elixírjét, ami tán *nem is csoda*.”<sup>21</sup>

## ■ JEGYZETEK

1. *A megvallás*. In: *A megvallás, avagy: Van-e lélekröntgen?* Vallomások, emlékiratok. Nap Kiadó, Bp., 1999. 96.
2. *Múlhatatlan barátsággal...* Páskándi Géza magyar író és Pinchas Müller názáreti főrabbi levelezéséből. Belvárosi Könyvkiadó. Bp., 1999. 25.
3. *A megvallás...* 190.
4. *Transzilván távlatok* (Naplójegyzet erdélyi bolyongóknak). In: *Méltó túlélés*. Levelek, esszék, társadalompolitikai tanulmányok, interjúk (1978–1995). Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet. Bp., 2001. 11.
5. *Begyűjtött vallomásaim (Egy éjszárás emlékiratai)*. Antológia Kiadó. Lakitelek, 1996. 20.
6. Uo. 27.
7. P. Sebők Anna: *Kolozsvári perek 1956*. Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet. Bp., 2001. 178.
8. *Begyűjtött...* 56.
9. Uo. 105–106.
10. *Múlhatatlan...* 19.
11. *A sírablók*. Szabad Tér Kiadó. Bp., 1989. 49, 151.
12. A „*muszáj-herkuleség*” nagy változás és veszély korában. Néhány általános gondolat Kós Károlyék szerepéről. In: *Mesterek kortárs szemmel*. Kráter Műhely Egyesület. Pomáz, 2005. 43.
13. *Erdélyi Helikon*. Egység és folytonosság. Uo. 49.
14. *A megvallás...* 126.
15. *Begyűjtött...* 135.
16. *Múlhatatlan...* 34.
17. *Begyűjtött...* 136.
18. *A megvallás...* 189.
19. Uo. 63.
20. *Aki a Himmuszba benne vót*. Gyógyregény. Kairosz Kiadó. Bp., 2007.
21. *A ránk testált gyűlöletről* (Válasz egy körkérdésre). *Korunk*, 1991. 3. f. 2. évf. 4. 452.